

Ύστερη Βυζαντινή Περίοδος (1081-1453)

Μέρος Β': Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου (1204-1453)

Ενότητα 12. Κοινωνικές εξελίξεις, πολιτική σκέψη και πρακτική, πολιτισμική ταυτότητα των Βυζαντινών κατά τους 13^ο-15^ο αιώνες

Ελισάβετ Χατζηαντωνίου
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Περιεχόμενα ενότητας

- I. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ 13^ο-15^ο ΑΙΩΝΕΣ
- II. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ 13^ο-15^ο ΑΙΩΝΕΣ
- III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ 13^ο-15^ο ΑΙΩΝΕΣ

- A. Οι κοινωνικές ομάδες και εξελίξεις της ύστερης βυζαντινής περιόδου (1204-1453)
- B. Η οικονομικο-κοινωνική κρίση (13^{ος}-15^{ος} αι.)
- Γ. Η δημογραφική κρίση κατά το β' μισό του 14^{ου} αι.

A. Οι κοινωνικές ομάδες και εξελίξεις της ύστερης βυζαντινής περιόδου (1204-1453) (1/4)

- **ανώτερη αριστοκρατία:** περαιτέρω αύξηση της οικονομικής δύναμης και πολιτικής επιρροής της κατά την περίοδο 1204-1453
    - **οικονομική δύναμη:** βασίζονται στη μεγάλη γαιοκτησία (αριστοκρατία της γης)
    - **πολιτική δύναμη:** αναλαμβάνουν ανώτατα αξιώματα και τη διοίκηση σημαντικών αστικών κέντρων ως κεφαλές – η τοπική αριστοκρατία συμμετέχει στην άσκηση της εξουσίας (*οι εν τέλει, άρχοντες, προκαθήμενοι, επιφανέστεροι οικήτορες, άριστοι*)
      - δημιουργία οικονομικο-πολιτικο-στρατιωτικού κατεστημένου μέσα από επιγαμίες με άλλες ισχυρές αριστοκρατικές οικογένειες
      - αύξηση του πολιτικού τους ρόλου λόγω δυναστικών ερίδων (οι διεκδικητές της εξουσίας προσπαθούν να τους προσεταιριστούν)
- (βλ. κατωτέρω για τη στάση τους απέναντι στην αυτοκρατορική εξουσία)

A. Οι κοινωνικές ομάδες και εξελίξεις της ύστερης βυζαντινής περιόδου (1204-1453) (2/4)

- **πνευματική μόρφωση και επιρροή:** δυνατότητα για ανώτατη μόρφωση – ανήκουν στους πνευματικούς κύκλους και είναι πάτρωνες λογίων ή τους προσεταιρίζονται – τα συγγράμματα εκφράζουν τις απόψεις της ανώτερης τάξης
- **κατώτερη αριστοκρατία:**
  - *προνοιάριοι* (βλ. ενότητα 5), ανώτεροι και ανώτατοι αξιωματούχοι (υπαλληλική αριστοκρατία)
  - αντλούν πλούτο και κύρος μέσω άσκησης αξιώματος
  - ελπίδα και δυνατότητα ένταξης στην ανώτερη βαθμίδα

A. Οι κοινωνικές ομάδες και εξελίξεις της ύστερης βυζαντινής περιόδου (1204-1453) (3/4)

- **παλιά και νέα αριστοκρατία**
  - δεν υπάρχει ευγένεια αίματος στο Βυζάντιο
  - εισέρχονται νέα μέλη στην τάξη της αριστοκρατίας μέσω της απόκτησης ανώτατων αξιωμάτων και αύξησης της έγγειας περιουσίας
  - βέβαια δίνεται έμφαση στην αρχαιότητα της αριστοκρατικής οικογένειας (ευγενική καταγωγή) – διαφοροποιούνται οι παλιές αριστοκρατικές οικογένειες από την υπαλληλική (κατώτερη) αριστοκρατία – έχουν συνείδηση του πολιτικού τους ρόλου
  - 15ος αι.: η μείωση των εδαφών της αυτοκρατορίας προκαλεί ενδιαφέρον στην παλιά αριστοκρατία για επενδύσεις σε εμπορικές δραστηριότητες (πρβ. ενότητα 6) – επιγαμίες με τους νεωστί πλουτήσαντες (μέλη εμπορικής τάξης, που αναλαμβάνουν κρατικά αξιώματα και λόγω των επαφών τους με Δυτικούς – σταδιακά εισέρχονται και αυτοί στην τάξη των αριστοκρατών)

A. Οι κοινωνικές ομάδες και εξελίξεις της ύστερης βυζαντινής περιόδου (1204-1453) (4/4)

- **μέσοι**
  - εμποροβιοτέχνες (συχνά συνδυάζουν και κτηματική ή άλλη ακίνητη περιουσία) και γαιούχοι μεσαίας κλίμακας
  - δεν συμμετέχουν σε άσκηση εξουσίας
- **λαϊκά στρώματα:** *πλήθος, δήμος, συρφετώδης όχλος, συρφετός, λαός, πένητες, άτιμοι*
  - μικροκαλλιεργητές (γαιούχοι ή ενοικιαστές γης), μισθωτοί εργάτες (μόνιμα ή ευκαιριακά, αγροτικές εργασίες ή στο εμπόριο, βιοτεχνία, λιμάνι)
  - δεν συμμετέχουν στον πολιτικό βίο – περιστασιακός ρόλος σε πολιτικές εξελίξεις μέσω εξεγέρσεων (εύκολα γίνονται μοχλός πίεσης από πολιτικά πρόσωπα)

B. Η οικονομικο-κοινωνική κρίση (13^{ος}-15^{ος} αι.) (1/2)

- **επιδείνωση της κακής οικονομικής κατάστασης των μεσαίων και κατώτερων τάξεων** λόγω της πολιτικο-στρατιωτικής αναστάτωσης και του προσφυγικού ρεύματος από τις κατακτημένες περιοχές
- **καταπίεση δυνατών σε βάρος πενήτων:** κοινωνική ισχύ και ηθική επιρροή επί των παροίκων (αυθαιρεσίες, περιπτώσεις επέμβασης στον ιδιωτικό τους βίο, αυτοδικίες)
- **εκμετάλλευση της θέσης ισχύος με στόχο τον περαιτέρω προσωπικό πλουτισμό** (δανεισμός, τοκογλυφία, εξαθλίωση των πενήτων)
- **κοινωνική αναληγσία** – συσσώρευση πλούτου, εσωστρέφεια πλουσίων
- **συνακόλουθη δυσαρέσκεια του λαού – αντίδραση των πενήτων:**
  - με εγκατάλειψη κτημάτων
  - με ένδικα μέσα (πολιτικό ή εκκλησιαστικό δικαστήριο)
  - με αυτοδικία
  - με λαϊκές στάσεις – εκτόνωση λαϊκής δυσαρέσκειας (14^{ος}-15^{ος} αι.)

B. Η οικονομικο-κοινωνική κρίση (13^{ος}-15^{ος} αι.) (2/2)

- **σχετικοί κοινωνικοί προβληματισμοί απηχούνται σε:**
  - **πραγματεία Αλέξιου Μακρεμβολίτη** (*Διάλογος πλουσίων και πενήτων*, μέσα 14^{ου} αι., στηλίτευση της αναληθσίας των πλουσίων και των φαινομένων καταπίεσης των πτωχών)
  - **ομιλίες μητροπολιτών Θεσσαλονίκης** (14^{ος} αι., δεν είναι κοινωνικοί μεταρρυθμιστές όμως οι λόγοι τους δίνουν έμφαση σε χριστιανική αγάπη, φιλανθρωπία, ευσπλαχνία, προϋποθέσεις για ψυχική σωτήρια πιστού – καυτηριάζουν την κοινωνική αδικία, πλεονεξία, χρηματισμό αρχόντων: μηνύματα που ευνοούν την κοινωνική συνοχή και κατευνάζουν τις κοινωνικές εντάσεις)
  - **πραγματεία Νικόλαου Καβάσιλα** (β' μισό 14^{ου} αι., έκφραση της άποψης των πλουσίων / απροθυμία για προσφορά στο σύνολο: υπέρ του ανεκποίητου της εκκλησιαστικής περιουσίας και της προστασίας της ατομικής ιδιοκτησίας)

Γ. Η δημογραφική κρίση κατά το β' μισό του 14^{ου} αι. (1/2)

- **αιτίες:** η πολιτικο-στρατιωτική ανωμαλία (εχθρικές εισβολές ήδη από τις αρχές του 14ου αι., πειρατεία, εμφύλιες διαμάχες, κατακτήσεις), η οικονομική παρακμή και η επιδημία πανώλης (στα μέσα του 14ου αι. με επανεμφανίσεις)
- **εκφάνσεις της δημογραφική κρίσης**
  - α. μείωση του πληθυσμού:**
    - αύξηση της θνησιμότητας (λόγω εμφύλιων πολέμων, εχθρικών εισβολών/ληηλασιών, επιδημίες πανώλης)
    - βρεφική και παιδική θνησιμότητα (λόγω οικονομικής εξαθλίωσης-υποσιτισμού και λόγω πανώλης)
    - πτώση της γεννητικότητας (λόγω κινητικότητας του πληθυσμού, οικονομικής δυσπραγίας και θνησιμότητας νέων σε αναπαραγωγική ηλικία)

Γ. Η δημογραφική κρίση κατά το β' μισό του 14^{ου} αι. (2/2)

β. μεγάλη κινητικότητα του πληθυσμού (απογραφές στη Μακεδονία 1320-1340 – μαρτυρίες Καντακουζηνού, Νικηφόρου Γρηγορά, Δημήτριου Κυδώνη)

- μετακίνηση πληθυσμού σε μη πληγείσες περιοχές και σε πόλεις-κάστρα (λόγω συνθηκών ανασφάλειας)
  - μετακίνηση προς αναζήτηση καλύτερης τύχης (λόγω διακοπής του ομαλού οικονομικού βίου, της παρακώλυσης των αγροτικών εργασιών)
- **συνέπειες της δημογραφικής κρίσης:** περαιτέρω οικονομική παρακμή και δημοσιονομική κρίση
    - αγροτική οικονομία: μείωση του εργατικού δυναμικού και μείωση της ζήτησης/προσφοράς εργασίας → γαίες χέρσες (ακαλλιέργητες)
    - αστική οικονομία: πτώση της βιοτεχνικής και εμπορικής δραστηριότητας (λόγω μειωμένης προσφοράς και ζήτησης προϊόντων)
    - μείωση και φτωχοποίηση του πληθυσμού → μειωμένα φορολογικά έσοδα για το κράτος

II. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ 13^ο-15^ο ΑΙΩΝΕΣ

- A. Η αποτελεσματικότητα της κεντρικής εξουσίας επί Παλαιολόγων (κυρίως στους 14^ο-15^ο αι.) και η προσπάθεια για διατήρηση του ελέγχου επί των επαρχιών
- B. Η αφοσίωση στην αυτοκρατορική εξουσία επί Παλαιολόγων
- Γ. Οι αρετές του ιδανικού ηγεμόνα κατά τους 14^ο-15^ο αι.
- Δ. Η πολιτισμική και πολιτική ταυτότητα των Βυζαντινών κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο

Α. Η αποτελεσματικότητα της κεντρικής εξουσίας επί Παλαιολόγων (κυρίως στους 14^ο-15^ο αι.) και η προσπάθεια για διατήρηση του ελέγχου επί των επαρχιών (1/2)

- **δεν διατηρείται αρκούντως καλά οργανωμένη γραφειοκρατία, ιδίως στις επαρχίες** (σε σχέση με τη μέση βυζαντινή και την κομνηνεια περίοδο) – ο βασικός δεσμός των επαρχιών με την κεντρική κυβέρνηση είναι ο τοπικός διοικητής (*κεφαλή, κεφαλατικεύων*)
- **κακή δημοσιονομική κατάσταση** λόγω μειωμένων φορολογικών εσόδων (συνέπεια της οικονομικής και δημογραφικής κρίσης) και λόγω απώλειας εδαφών και πλουτοπαραγωγικών πηγών
- **ανεπαρκείς στρατιωτικές δυνάμεις** → αδυναμία αποτελεσματικής προστασίας των επαρχιακών πληθυσμών από εξωτερικούς εχθρούς → μειωμένη αφοσίωση στην κεντρική εξουσία
- **αρχοντική δυναστεία:** κατάχρηση εξουσίας από αξιωματούχους προς τους υφισταμένους του ή τους αρχόμενους (μνεία ήδη από 11^ο αι. κ.ε. – επιδείνωση στις επόμενες περιόδους)

A. Η αποτελεσματικότητα της κεντρικής εξουσίας επί Παλαιολόγων (κυρίως στους 14^ο-15^ο αι.) και η προσπάθεια για διατήρηση του ελέγχου επί των επαρχιών (2/2)

- **μέτρα για να αντισταθμιστεί η αποδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας**
  - *κεφαλές και καθολικές κεφαλές*: τοποθετούνται άτομα εμπιστοσύνης, συχνά μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας (δεσπότες ή συμβασιλείς)
  - αυξημένη συμμετοχή των τοπικών αρχόντων στην άσκηση της εξουσίας – καταλυτικός ρόλος στον καθορισμό της πολιτικής στάσης (π.χ. ομιλίες του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου προς τους Θεσσαλονικείς κατά το 1382-1387)
  - παραχώρηση φορολογικών απαλλαγών και κληρονομικών προνοιών σε μέλη της αριστοκρατίας (της Κωνσταντινούπολης και της περιφέρειας)

B. Η αφοσίωση στην αυτοκρατορική εξουσία επί Παλαιολόγων

- α. Φαινόμενα διάσπασης της αυτοκρατορικής εξουσίας και της κρατικής συνοχής (14^{ος}-15^{ος} αι.)
- β. Η στάση της αριστοκρατίας προς την αυτοκρατορική εξουσία (1204-1453)
- γ. Η στάση του λαού προς την αυτοκρατορική εξουσία (1204-1453)

α. Φαινόμενα διάσπασης της αυτοκρατορικής εξουσίας και της κρατικής συνοχής (14^{ος}-15^{ος} αι.) (1/2)

- ο θεσμός της συμβασιλείας ίσχυε ανέκαθεν στο Βυζάντιο για τη διασφάλιση ομαλότητας στη διαδοχή του θρόνου.
- από τα χρόνια του Μιχαήλ Παλαιολόγου ο συναυτοκράτορας έχει πιο ενεργό ρόλο στην άσκηση της εξουσίας
- κατά τον εμφύλιο των δύο Ανδρονίκων Παλαιολόγων (1321-1328) εφαρμόζεται για πρώτη φορά η απόδοση σε συναυτοκράτορα τμήματος της βυζαντινής επικράτειας (βλ. ενότητα 9)
  - ο αυτοκράτωρ που έχει τα πρωτεία διατηρεί τυπικά την ευθύνη για την εξωτερική πολιτική – προς τα έξω προβάλλεται η εικόνα της ενότητας

α. Φαινόμενα διάσπασης της αυτοκρατορικής εξουσίας και της κρατικής συνοχής (14^{ος}-15^{ος} αι.) (2/2)

- επί Ιωάννη Ε΄ Καντακουζηνού η πρακτική αυτή εφαρμόζεται ευρύτερα (βλ. ενότητα 10) και επεκτείνεται και στους δεσπότες (δευτερότοκους, τριτότοκους κ.ο.κ. γιους):
  - επιβεβλημένο μέτρο:
    - για την ικανοποίηση των προσωπικών φιλοδοξιών των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας – προς αποσόβηση δυναστικών ερίδων ή για τη διευθέτησή τους
    - για τον καλύτερο έλεγχο των επαρχιών (ιδίως των περιοχών που είναι σε εμπόλεμη κατάσταση ή απομονωμένων ή επί μακρόν υπό καθεστώς αυτονομίας (Μοριάς – Θεσσαλονίκη/το β΄ μισό του 14ου αι.)
    - για απόκτηση διοικητικής εμπειρίας από τους διαδόχους

β. Η στάση της αριστοκρατίας προς την αυτοκρατορική εξουσία (1204-1453) (1/2)

- μετά το 1204 οι αριστοκράτες της Κωνσταντινούπολης βρήκαν καταφύγιο στα κράτη της Νίκαιας και της Ηπείρου
- στελέχωσαν την ανώτατη πολιτική και στρατιωτική διοίκηση
- έλαβαν προνόμια και αυτοκρατορικές δωρεές
- στήριξαν τους ηγεμόνες στην επιδίωξή τους να αναγορευτούν αυτοκράτορες – αναγνωρίζουν την ανάγκη να υπάρχει μια ισχυρή κεντρική εξουσία (= αυτοκρατορική)
- επίγνωση ότι η κρισιμότητα των καταστάσεων χρειάζεται συσπείρωση γύρω από τον αυτοκράτορα – δεν θα ήταν προς το συμφέρον τους οι αποσχίσεις και ιδρύσεις αυτόνομων ηγεμονιών
- ως τα μέσα του 14^{ου} αι.: προθυμία να προσφέρουν οικονομικά για την ανασυγκρότηση στρατιωτικών δυνάμεων

β. Η στάση της αριστοκρατίας προς την αυτοκρατορική εξουσία (1204-1453) (2/2)

- από β' μισό 14^{ου} αι. κ.ε.: πιο ωμή αντιμετώπιση της κατάστασης – επιφυλακτικότητα να συνεισφέρουν για το κοινό καλό – αποθησαύριση πλούτου για τη διασφάλιση του οικογενειακού συμφέροντος
- η αυτοκρατορική εξουσία αναγνωρίζει την ανάγκη για εξασφάλιση ευρείας συναίνεσης στις πολιτικές της:
  - σύγκληση συνελεύσεων (ακαθόριστης σύνθεσης) για γνωστοποίηση των αποφάσεων του διοικούντος (π.χ. Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου στην Κωνσταντινούπολη: κοινοποίηση σχεδίων και αποφάσεων)
  - αυτοκρατορική προπαγάνδα (σύνταξη εγκωμίων, μονωδιών για αυτοκράτορες): επαινούνται οι διοικητικές κ.ά. αρετές του αυτοκράτορα, προπαγανδίζεται το έργο του (οιονεί απολογισμός πεπραγμένων) – απαντώνται αιτιάσεις της «αντιπολίτευσης»

γ. Η στάση του λαού προς την αυτοκρατορική εξουσία (1204-1453)

- ο λαός στηρίζει τον αυτοκράτορα: τον θεωρεί προστάτη του λαού και του κράτους, ότι εργάζεται για το κοινό όφελος
- αποδίδει τα κακώς κείμενα σε κακούς συμβούλους και στους δυνατούς (ότι αυτοί υποσκάπτουν την αυτοκρατορική εξουσία και προωθούν το προσωπικό τους συμφέρον)

Γ. Οι αρετές του ιδανικού ηγεμόνα κατά τους 14^ο-15^ο αι. (1/2)

- περιγράφονται σε εγκωμιαστικούς λόγους, σε επικήδειους, σε κάτοπτρα ηγεμόνος
- απαριθμούνται ως εξής:
  - φρόνηση, σύνεση
  - ανδρεία και στρατιωτική ικανότητα
  - δικαιοσύνη και φιλευσπλαχνία
  - αγάπη για τους υπηκόους του (πατέρας των υπηκόων του)
  - ευσέβεια (προστάτης Εκκλησίας και ορθοδοξίας)
  - ηθική συγκρότηση, σεμνότητα
  - επιβλητικότητα, μεγαλοπρέπεια
- ο αυτοκράτορας διαφοροποιείται από τον τύραννο ως προς τα εξής:
  - είναι ο *έμψυχος νόμος*, ωστόσο ζει εννόμως (αυτοπεριορίζεται και υπόκειται ο ίδιος στους νόμους που εκδίδονται) – ασκεί χρηστή διοίκηση, δεν κάνει κατάχρηση εξουσίας
  - είναι *φροντιστής των κοινών*: έχει ως γνώμονα το κοινό όφελος

Γ. Οι αρετές του ιδανικού ηγεμόνα κατά τους 14^ο-15^ο αι. (2/2)

- γενικά από τον 13^ο αι. προβάλλεται η εικόνα του πεπαιδευμένου αυτοκράτορα, του πλατωνικού φιλόσοφου-βασιλέα που αποτελεί την ενσάρκωση της αρετής
- ειδικά τον 15^ο αι. εγκωμιάζεται ως προασπιστής της πατρίδας και του γένους

Δ. Η πολιτισμική και πολιτική ταυτότητα των Βυζαντινών κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (1/2)

στοιχεία αυτοπροσδιορισμού των Βυζαντινών

- **ρωμαϊκότητα** (διοίκηση, δίκαιο, πολιτική ιδεολογία)
  - το Βυζάντιο = ρωμαϊκή αυτοκρατορία / Ρωμανία (αρχικά λαϊκή απόδοση της αυτοκρατορίας / επίσημη ονομασία επί Κομνηνών)
  - οι Βυζαντινοί = Ρωμαίοι πολίτες (ως το τέλος των βυζαντινών χρόνων)
- **ελληνικότητα** (γλώσσα, παιδεία)
  - αρχικά Έλλην = ειδωλολάτρης, εθνικός
  - μετά τον 7^ο αι.: απώλεια Αιγύπτου, Συροπαλαιστίνης – τονίζεται ο ελληνικός χαρακτήρας του Βυζαντίου
  - 12^{ος} αι.: όλο και μεγαλύτερη στροφή των λογίων προς την πνευματική κληρονομιά της ελληνικής αρχαιότητας – εκτίμηση των αξιών της
  - μετά το 1204: το Βυζάντιο χάνει τον πολυεθνικό του χαρακτήρα. Οι όροι *Ρωμαίος* και *Έλλην* εναλλάσσονται ως αυτοπροσδιορισμοί – προβάλλεται η ελληνικότητα των Βυζαντινών
  - 15^{ος} αι.: έμφαση στη σύνδεση με το αρχαίο ελληνικό παρελθόν

Δ. Η πολιτισμική και πολιτική ταυτότητα των Βυζαντινών κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (2/2)

- **ορθοδοξία**

- αρχικά έμφαση στη χριστιανική ιδιότητα σε αντιδιαστολή με τους αλλόθρησκους (εθνικούς/ειδωλολάτρες, παγανιστές βάρβαρους, Ιουδαίους κτλ.) και τους αιρετικούς – βασικό στοιχείο συνεκτικότητας σε μια πολυεθνική και πολυθρησκευτική αυτοκρατορία
- από το 1054 (ιδίως από το 1204): σημαντικό στοιχείο συνοχής και πολιτισμικής συλλογικότητας η εμμονή στην ορθοδοξία (στοιχείο διαφοροποίησης από τους δυτικούς εχθρούς και κατακτητές)
- από β' μισό 14^{ου} αι. κ.ε.: ο αγώνας για πατρίδα = αγώνας για την πίστη (*υπέρ πίστεως και πατρίδος*) – στοιχείο διαφοροποίησης από τους μουσουλμάνους Οθωμανούς κατακτητές

III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (1/10)

(πρβ. και σχετική βιβλιογραφία στην ενότητα 6)

A. Κοινωνικές εξελίξεις, πολιτική σκέψη και πρακτική

- Barker J. W., The problem of appanages in Byzantium during the palaiologan period, Βυζαντινά 3 (1971) 105-122.
- Bartusis M. C., The late Byzantine army: Arms and society, 1204-1453, Philadelphia 1992.
- Bartusis M. C., Land and privilege in Byzantium. The institution of pronioia, Cambridge 2012.
- Bratianu G. I., Etudes byzantines d'histoire économique et sociale, Paris 1938.
- Charanis P., Social, economic and political life in the Byzantine empire, (Variorum Reprints) London 1973.

III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (2/10)

- Χρήστου Κ., Ο «Βασιλικός Ανδριάς» του Νικηφόρου Βλεμμύδη: Συμβολή στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών, Θεσσαλονίκη 1996.
- De Vries-van der Velden E., L'élite byzantine devant l'avance turque à l'époque de la guerre civile de 1341 à 1453, Amsterdam 1989.
- Γλύκατση-Ahrweiler Ελένη, Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, Paris 1975 (ελλ. μτφρ. Αθήνα 1977, 2009).
- Κιουσοπούλου Τόνια, Βασιλεύς ή Οικονόμος: πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση, Αθήνα 2007.
- Κοντογιαννοπούλου Α., Αστικά συμβούλια στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη της συλλογικότητας κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες (13^{ος}-15^{ος} αι.), Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά 10 (2012) 9-33.

III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (3/10)

- Κοντογιαννοπούλου Α., The notion of “demos” and its role in Byzantium during the last centuries (13th-15th c.), Βυζαντινά Σύμμεικτα 22 (2012) 101-124.
- Κυρίτσης Δ., Κράτος και αριστοκρατία την εποχή του Ανδρόνικου Β': το αδιέξοδο της στασιμότητας, στο: Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του, έκδ. Λ. Μαυρομαμάτης, [ΕΙΕ/ΙΒΕ - Το Βυζάντιο Σήμερα 3] Αθήνα 1999, σ. 177-194.
- Kyritses D., The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, (thesis Harvard University) Cambridge, Massachusetts 1997.
- Κύρρης Κ., The causes of the dihotomy of the imperial institution in the byzantine empire during the period 1341-1354, Βυζαντινά 3 (1971) 369-380.

III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (4/10)

- Λαΐου, Α., Κοινωνία και Οικονομία (1204-1453), στο: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Θ', Αθήναι 1979, σ. 214-243.
- Laiou A., Gender, society and economic life in Byzantium, (Variorum Reprints) Hampshire 1992.
- Λαΐου Α., Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή, Princeton 1977 (ελλ. μτφρ. Αθήνα 1987, 2001).
- Maksimovic Lj., The byzantine provincial admnistration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988.
- Matschke K.-P., Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jh. Konstantinopel in der Bürgerkriegsepoche von 1341 bis 1354, Berlin, 1971.
- Matschke K.-P. – Tinnefeld F., Die Gesellschaft im späten Byzanz, Wien 2001.

III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (5/10)

- Παΐδας Κ., Τα βυζαντινά «κάτοπτρα ηγεμόνος» της ύστερης περιόδου (1254-1403). Εκφράσεις του βυζαντινού βασιλικού ιδεώδους, Αθήνα 2006.
- Saradi H., On the “archontike” and “ekklesiastike dynasteia” and “prostasia” in Byzantium with particular attention to the legal sources. A study in social history of Byzantium, Byzantion 64 (1994) 69-117; 314-351.
- Ševčenko I., Society and intellectual life in late Byzantium, (Variorum Reprints) London 1981.
- Ševčenko I., Ideology, letters and culture in the Byzantine world, (Variorum Reprints) London 1982.

III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (6/10)

B. Πολιτισμική ταυτότητα των Βυζαντινών

- Βακαλόπουλος Α., Ιστορία του νέου Ελληνισμού. τ. Α΄: αρχές και διαμόρφωσή του, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 43-80.
- Charanis P. How Greek was the Byzantine empire? στο Studies on the demography of the Byzantine empire, (Variorum Reprints) London 1972, αρ. XXII.
- Γλύκατζη-Ahrweiler E., Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, Paris 1975 (ελλ. μτφρ. Αθήνα 1977, 2009).
- Kaldellis A., Hellenism in Byzantium. The transformation of Greek identity and the reception of the classical tradition, Cambridge 2007.

III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (7/10)

- Koder J., Griechische Identitäten im Mittelalter. Aspekte einer Entwicklung, στο: Βυζάντιο. Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη, έκδ. Α. Αβραμέα – Α. Λαΐου – Ε. Χρυσός, [ΕΙΕ/ΙΒΕ] Αθήνα 2003, σ. 297-316 (με επιπλέον βιβλιογραφία: σ. 317-319).
- Laiou A., From Roman to Hellene, στο: The Byzantine Fellowship Lectures at Hellenic College, τεύχος 1, έκδ. Ν. Μ. Vaporis, Brookline, Mass.1974, σ.13-28.
- Λουγγής Τ., Ο ελληνισμός στο Βυζαντινό κράτος ανάμεσα στις δυο αλώσεις (1204-1453) Τομές 34-35 (1978)
- Malamut E., De l'empire des Romains à la nation des Hellènes. Évolution identitaire des Byzantins de la fin du XIe au XVe siècle, στο: Nation et nations au Moyen Age, XLIVe Congrès de la SHMESP, [Publications de la Sorbonne] Paris 2014, σ. 165-179.

III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (8/10)

- Μαυρομάττης Λ., Ρωμαϊκή ταυτότητα, ελληνική ταυτότητα (ΙΓ΄-ΙΕ΄ αι.), Βυζαντινά Σύμμεικτα 7 (1987) 183-191
<<http://www.byzsym.org/index.php/bz>>
- Nicol D. M., The Byzantine church and Hellenic learning in the fourteenth century, στο Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world, (Variorum Reprints) London 1972, αρ. XII.
- Papadopoulou Th., The Terms Ῥωμαῖος, Ἕλληνας, Γραικὸς in the Byzantine Texts of the first half of the 13th century, Βυζαντινά Σύμμεικτα 24 (2014) 157-176.
- Runciman St., Byzantine and Hellene in the fourteenth century, Αρμενόπουλος 6 (1952) 27-31.

III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (9/10)

- Saradi H., Byzantium and the Origin of the Greek National Consiousness, [The Greek Canadian Association of Constantinople] Toronto 1992.
- Ševčenko I., The decline of Byzantium seen through the eyes of its intellectuals, DOP 15 (1961) = Society and intellectual life in late Byzantium, (Variorum Reprints) London 1981, αρ. II.
- Stouraitis I., Roman identity in Byzantium: a critical approach, BZ 107 (2014) 175-220.
- Vacalopoulos A., Origins of the Greek nation, 1204-1461, New Brunswick - New Jersey 1970.

III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (10/10)

- Vryonis S., Byzantine cultural self-consciousness in the fifteenth century, στο D. Ćurčić-Mouriki (έκδ.), The twilight of Byzantium: Aspects of cultural and religious history in the late Byzantine empire, Princeton University - New Jersey, 1991, σ. 5-15.
- Vryonis S., The “Past” in medieval and modern Greek culture, Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά 1 (1978) 237-256.
- Xydis S. G., The medieval origins of modern Greek nationalism, Balkan Studies 9 (1968) 1-20.

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Χατζηαντωνίου Ελισάβετ. «Ύστερη Βυζαντινή Περίοδος (1081-1453). Κοινωνικές εξελίξεις, πολιτική σκέψη και πρακτική, πολιτισμική ταυτότητα των Βυζαντινών κατά τους 13^ο - 15^ο αιώνες». Έκδοση: 1.0. Θεσσαλονίκη 2015. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://eclass.auth.gr/courses/OCRS408/>.

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

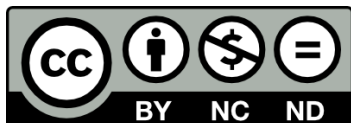
[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Τέλος ενότητας

Επεξεργασία: Ομάδα έργου
Θεσσαλονίκη, Ιούλιος 2015

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

I. Σημειώματα

Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

